

FRIED ISTVÁN

## Közép-európai változatok

Aligha van manapság elkoptatottabb fogalom (?), irodalmi (?), történelmi (?), földrajzi (?), művelődéstörténeti (?), politikai (?), geopolitikai (?) kifejezés Közép-Európánál. Túlzás nélkül állíthatom, hogy divatszóvá sülyedt, amelynek jelentése elmosódott, érvényességi köre tisztázatlan, tudományos meghatározása a legjobb esetben is vitathatónak minősíthető munkák kísérletei közé sorolható. Erhard Busek és Emil Brix 1986-ban jelentette meg *Projekt Mitteleuropa* című könyvét, amelynek előszavában fogalmazza meg a kutatás (és az olvasók) dilemmáit: Közép-Európa — khiméra avagy mélyebb valóság? Majd „definíció felé vezető út”-ként nevezve egy alfejezetet, újságcikkeket, egy lengyel történészt idéznek, a továbbiakban Konrád Györgyre utalnak, miközben két tényezőt ismernek el:

1. Közép-Európa problémája nem Ausztriában merült föl.

2. Elnevezések tömege kering; ám ennek okát én nem a nyelvi nehézségekben látom, hanem a nézetek és ismeretek zűrzavarában.

Kiegészítésül annyit: Ausztriában a Közép-Európa gondolatnak a magyar származású, magyar kritikusként induló, 1956-tól Bécsben élő író, műfordító, szerkesztő, irodalompolitikus Sebestyén György volt a legharcosabb és legeredményesebb népszerűsítője, aki posztumusz kötetében (*Notizen eines Mitteleuropäers*, Egy közép-európai jegyzetei) főleg önéletrajzi esszéket tett közzé, és közép-európai élményeit részben Németh László gondolatainak, könyveinek ihletésére vezette vissza.

Egy salzburgi újságíró viszont Közép-Európa-locsogásról beszél annak a Karl-Markus Gaußnak az ürügyén (a szerzőt éppen nem elmarasztalva), aki immár második tanulmánykötetét szentelte az (egyelőre közelebről meg nem nevezett) zóna XX. századi íróegyeniségének, köztük József Attilának és Radnóti Miklósnak, és második tanulmánygyűjteményének ezt a beszédes címet adta: *Die Vernichtung Mitteleuropas* (Közép-Európa megsemmisítése). Ezekben az esszéikben száműzött, félreállított, félreismeret, haláltáborokba kényszerített, a náciizmus és a kommunizmus elől menekülő alkotókról szól, akik (talán?) képviseltek egy szellemet, egy kulturális légkört, egy magatartásformát, amely azonban valószínűleg mindörökké múlttá vált, feltámaszthatatlan.

Az innsbrucki Összehasonlító Irodalomtudományi Intézet nyugalomba vonult, nagyérdemű professzora, Zoran Konstantinović (született szerb, Münchenben doktorált, ausztriai, horvát és szerb rokonsággal) előbb Zentral-Európának (magyarul aligha lehet pontosan visszaadni), majd Közép-Európának (Mittel-Europa) nevezi ezt a politikai (?), kulturális (?) térséget, hol politikatörténeti jellemzőkkel leírva (mint amilyen az évszázados küzdelem a török ellen, bár ez a csehekre nem érvényes), hol irodalmi-művészeti irányok hasonlóságát emlegetve (a romantika szerepe, a költő mint népevezér és ennek kihatása a romantika továbbélésére) stb.

Ezzel szemben az 1930-as esztendőik ifjú magyar irodalomtörténészei, történészei, az

*Apollo* című folyóirat, majd az Archivum Europae Centro-Orientalis című tudományos lap köré tömörült és a szomszédos népek irodalmával, történetével, nyelvével foglalkozó kutatók nevében az *Apollo* szerkesztője, Gál István fogalmazta meg a „virtuális Közép-Európa” tételét, és állította az *Apollót* egyfelől a latin nyelvű humanizmus kora újkori költői ismeretetésének szolgálatába, másfelől adott teret a legújabb kori, európai humanizmus képviselőinek, Thomas Mann-nak, az ő példáját elfogadó Márai Sándornak, illetőleg a népek békéjén a közös hagyományok feltárásával munkálkodó Bartók Bélának.

Példáim jelzések: Közép-Európának létezik művelődéstörténeti és politikai, méghozzá az 1970-es években született értelmezése, a jaltai egyezményt felmondani kívánók törekvéseként, illetőleg a Jaltával allegorizált európai (?), közép-európai (?), kelet-európai (?) nyomorúság elleni lázadás jeleként — mint cél — is megfogalmazódott. „Szerzői” a „másként gondolkodók” (vagy csupán: gondolkodók?) értelmiségiek, akik egy időben nem lehettek honjukat a hazában. A kettéosztott Európa riasztó valóságára rádöbbenve egy hajdan létezett, épületekben, városrendezésben, olykor a művészetekben még felbukkanó közösségi gondolkodás inkább látomásszerűen kapott alakot, „antipolitikus” magatartásban formálódott az igény a „keletivé” kényszerített, de kultúrájukban inkább a Nyugathoz kapcsolódó államok, országok, népek függetlenedésére egy mesterségesen és erőszakkal létrehozott (nagy)hatalmi tömörüléstől. Jóllehet, a szándék egészen nyilvánvalóan politikai jellegűnek minősíthető, számtalan ponton érintkezett egy másik, az összehasonlító irodalom- és történettudomány felől érkező, kezdetben politikamentes sugalmazással. Ugyanis az 1960-as évektől kezdve Európa akkor keletinek nevezett felén is amnesztiát kapott a komparatiztika, előbb a világirodalom történetének megírása közben merült föl annak lehetősége, hogy a világirodalom mint egység, mint irodalmi együttes, miféle kisebb, áttekinthetőbb, összefoghatóbb alegységekre bontható. Így lett a *zóna*, illetőleg a *régió* fogalma részben az összehasonlító irodalomtudományban a nemzeti és a világirodalom között található irodalomközi együttesek megnevezése, részben a történettudományban az azonos vagy hasonló fejlődési típusba sorolható népek, nemzetek gyűjtőfogalma. S ha már az irodalomközi együttesek kutatása zöld utat kapott, megindulhatott a vita ezeknek az együtteseknek, csoportoknak osztályozási szempontjai körül: tehát a nyelvrokonság okán, földrajzi, állami-politikai aspektusból vagy az irodalomnak meghatározott jelenségei alapján a legcélszerűbb-e a csoportosítás?

A politikai vagy kulturális politikai igény találkozott, és olykor kevésbé szerencsésen keveredett. Mindehhez járult a világon átzúduló nosztalgiahullám a századforduló Bécsé, Monarchiája, az álom és valóság századfordulója iránt. A hajdan „Népek börtöné”-nek tartott Osztrák—Magyar Monarchia nem egyszerűen a kutatás tárgyává lett, hanem hangsúlyosan olyan értékek hordozójává, amelyeket megújítva be lehetne (?) építeni az egységsülő Európába.

Az érthetően szabadulni vágyó, demokráciát sürgető értelmiségiek Közép-Európa-ábrándja jelezte, hogy a politikai érdekszférák szerint felosztott világ helyébe egy olyan regionális rendszernek (vagy legalábbis együttműködésnek) kell lépnie, amely jobban tekintettel van a hagyományok eltéréseire és közösségére, és amely szabad akaratból a természetes szövetségesek együtteseként működik. Nem egy írásban éppen az Osztrák—Magyar Monarchia látszott mintaként a leginkább alkalmasnak: jogrendje, parlamentje, liberalizmusa (kiváltképpen az 1970-es évek keleti Európájával egybevetve) folytathatónak tetszett. Más kérdés, hogy a Monarchia egykori polgárai korántsem érezték olyan idillikusnak helyzetüket és biztonságukat, mint azt kései utódaik feltételezik róluk. Egyszóval: a Monarchia olyan soknemzetiségű államszövetséggé értékelődött át, amelyben benne rejtett egy közép-európai közösség lehetősége, és amelyet inkább külső, mint belső erők döntöttek, semmisítettek meg. Anélkül, hogy emlékét, hagyományait megsemmisíthették volna. Megint más kérdés, hogy a Közép-Európa-ábránd megvalósulásától messzebb vagyunk, mint talán valaha, jóllehet,

egyetlen természetes középpontja, a magyar—cseh—lengyel együttműködés és együttgondolkodás politikai kérdésekben adott, elvileg működtethető. (Itt nem térek ki az elhanyagolhatatlan szlovák tényező szerepére ebben a hármasságban, illetve négyes társaságban). A Közép-Európa-ábránd azonban nem kizárólag politikai tartalmú, ámbar jórészt politikai indíttatású. S ez az ellentmondás feloldhatatlannak tetszik — egyelőre. Ugyanis a politika realitása nem pusztán nemes deklarációkat és nem kizárólag nagyon szépen megfogalmazott, pontosan adatolt elvi nyilatkozatokat igényel. A meghatározó tényezők között a gazdaság szomorú állapotát is számon kell tartanunk, valamint a nemzetiségi kérdést, amely a demokráciának alapkérdése; továbbá: a múltban egymás kárára elkövetett igazságtalanságok méltányos tisztázása sem következett még be, mint ahogy azoknak erkölcsi-anyagi kártalanítása sem történt meg, akik a kényszerített lakosságcserében vettek részt, a kitelepítettekkel kapcsolatos jogorvoslat szintén várat magára. És most nem folytatom olyan, a politika területére is átnyúló tényezőkkel, mint a hagyományos ellenségek lebonthatása, a közös múlt egymással homlokegyenest ellenkező magyarázatot kapó mozzanatainak (számuk légió!) kulturált megvitatása. S a végére hagytam a legkényesebbnek tetsző kérdést: mi tartozik Közép-Európába? Mivel azonosítható Közép-Európa? Az egykori Osztrák—Magyar Monarchiával? (Akkor ide csak Galícia tartozik, Lengyelország más része nem; a ruszinok és az erdélyi románok igen, a többiek nem stb.) Vagy Ausztria nem tartozik ide? A Monarchia, de Ausztria nélkül? És legvégül: Németország?

Csupa olyan probléma, amely gazdasági is, politikai is, a kultúrát érintő is. Hiszen a német *nyelv* közvetítő funkciójáról akkor is beszélni kell, ha véletlenül Ausztriát és Németországot elhanyagolható tényezőnek tekintjük; ugyanígy: éppen a századforduló a bécsi kulturális világ ösztönző-befogadó szerepe nélkül értelmezhetetlen. Ám azt is elmondhatjuk, hogy kérdéseinkre egészen más választ kapunk, ha elsősorban a kultúra, és még inkább, ha az irodalom felől tekintünk rájuk. A politikai problémák addig nem voltak problémák, amíg tagadni kellett egy idegen világot. Aligha vitatható, hogy Oroszország történeti útja jócskán eltér a közép-európainak nevezett országokétól, jó darabig nem is a keleti Európát, hanem *északét* látták benne, még Vörösmarty is *Éjszak rémes árnnyairól* írt. Hogy mást ne említsek, a reneszánsz (a humanizmus), majd a reformáció „kimaradása”, az a tény, hogy az orosz fejedelmek a tatároktól tanulták (meg) a kormányzást, Bizáncból örökölték állam és egyház viszonyát, majd az, hogy a jobbágyszabadítás csak 1861-ben (!) következett be, eléggé megkülönbözteti a nyugatabbra elterülő országoktól. Ehhez számítsuk még az állammivallásban bekövetkezett szakadást, az állami missziós tudatot, az idegen nyelvi-tudományos hatások társadalmat és gondolkodást megosztó szerepét, az értelmiség tehetetlenségére ítéltséget, majd részben ennek tudhatóan az anarchista-nihilista gondolkodás népszerűsödését: s most csak néhány, közhelyszerű jellemzőt soroltam föl, amely azonban mind a mai napig érezhetően állam- és társadalomformáló igénnyel van jelen az orosz tudatokban. Mindezzel szembesítve viszonylag egyszerű volt — mintegy a tagadás platformjáról — egy másfajta társadalom- és szövetségideált fölvázolni, természetesen anélkül, hogy a politikai következtetések levonására mód nyílt volna.

Az azonban csupán az irodalomtörténészek, művészettörténészek és részben a történészek értekezletein került szóba: milyen mértékben nevezhető fénykornak a századforduló, vagy az 1867 és 1914 közötti periódus Osztrák—Magyar Monarchiája. Ugyanis a kulturális virágzás, sőt a spontán kulturális csere, együttműködés, a nem kényszerített, hanem az értékekből hasznosítható elemek felhasználása miatt megvalósuló kölcsönös fordításirodalom, átvétel: vitathatatlan tény, és itt nemcsak Budapest, Prága és Bécs német nyelvű köreiből vagy a kisebb városok német nyelvű olvasóinak, alkotóinak bekapcsolódásáról van szó, hanem a Monarchia irodalmi életének egészéről, sőt Monarchia-irodalomról vagy Monarchia-művészetről is olyan értelemben, amely a nyelvrokonságtól függetlenül, nem tekintve származásra, nemzeti(ségi) hovatartozásra, úgy képviseli a Monarchia-tudatot,

hogy nem tagadja meg szűkebb értelemben vett nemzeti elkötelezettségét. S amit még ehhez hozzátennék: ez nem feltétlenül jelent politikai egyetértést a Monarchia uralkodójával, uralkodó köreivel, olykor éppen ellenkezőleg, még a Monarchiától való szabadulás művészi megformálása is olyan eszközökkel, olyanformán történik, hogy az ábrázolt világ, a gondolatiság a Monarchia más alkotói hasonló alkotásainak fényében kaphatja meg igazi jelentőségét (mint azt például Kafka és Hašek egymásra vonatkoztatható alkotásairól szólva már több ízben hangsúlyozta a cseh és az osztrák kutatás). S míg az irodalomtörténészek és a művelődés történészei egyre inkább hajlanak arra a véleményre, hogy az Osztrák—Magyar Monarchia kultúrái egy bizonyos korban, a leginkább 1867 és 1914 között együtt tárgyalhatók, és ez az együtt-tárgyalhatóság nem sorolható pusztán az állami-politikai hatalom által kikényszerített egység kétes értékű címszava alá, addig a bizonytalanság továbbra is fennáll: tehát ekkor Közép-Európa azonos a Monarchiával? (Szélsőséges és nem egészen igazságos ellenvetés: ezek szerint Bosznia-Hercegovina az okkupációtól 1918-ig Közép-Európa, azután Balkán, vagy ebben az időszakban mindkettő?) A helyzet mára nem egyszerűsödött, hanem bonyolódott. Ugyanis a mai államhatárok nem azonosak az 1918 előtti államhatárokkal, a lakosságcsere, emigráció, holocaustok, belső telepítések stb. következtében az egyes vidékek demográfiai összetételében jókora változás állt be (például lassan teljesen eltűnőben van a német nyelvű lakosság régióinkból!); s ma, 1992 januárjában, amikor ezeket a sorokat írom, még korántsem zárult le államalakulatok bomlása, új államalakulatok keletkezése, sőt új, eddig a történelemben közjogilag még sosem volt független államok létesülése. Közvetlen a szomszédunkban és valamivel távolabb. Nem egészen tisztázott az általam olvasott (szak)irodalomban, hogy milyen megkülönböztető jegyei vannak egy vegytisztán *politikai* régiónak, és az esetleges változások közül pontosan melyek eredményezhetik a régió megszűntét vagy radikális átalakulását. S ha radikálisan alakul át, akkor valóban megszűnik-e (mint Jalta után egyesek szerint Közép-Európa); s ha már nem létezik a megszűnést előidéző okok, akkor visszaáll(hat)-e a régi rend? S most nem hatalmi megfontolású szövetségekről van szó.

Félreértés ne essék, a magam bizonytalanságait jegyzem a papírra, Közép-Európa politikai tartalmával, alkotó tényezőivel kapcsolatos kételyeimről adok számot. Mert egyelőre csak az tetszik világosnak, hogy a keleti Európától mind történelme menetében, mind kultúrája jellegében, mind — ha durván általánosítva leírható egyáltalában — mentalitásában különbözik. Még azt is el tudom fogadni, hogy a nyugati Európától is elválasztható, bár Nyugat-Európán a kutatók és értékelők többnyire Angliát, Franciaországot, Hollandiát és Belgiumot értik, hiszen Dél- és Észak-Európa számára más országok együtteseinek fenntartva, nem is szólva a Balkánról, amely szintén tovább rétegeezhető. Ugyanakkor nemigen tudok mit kezdeni Németországnak (egészében) a Nyugathoz csoportosításával, még Svájc és Észak-Olaszország sem teljesen egyértelmű képlet számomra.

A magam számára tanulságképpen olvastam újra Friedrich Naumann-nak 1915-ben közreadott, majd 1916-ban magyarul is publikált *Középeurópa* című könyvét. Sok mindenről van szó, többek között arról, hogy Közép-Európa: Németország és az Osztrák—Magyar Monarchia, az 1879-es kettős szövetség, majd az első világháborús fegyverszövetség csak megerősítette a természetes (?) egymásraultaltságot. Közép-Európa „Nyugat és Kelet között” található, „jelenleg földrajzi fogalom, amelynek eddigelé nincs politikai és alkotmányos jellege”. Még „középeurópai embertípus” sincs, viszont törekedni kell kialakítására. „Középeurópa maga a németiség lesz, s így természetesen a német világnyelvet fogja közvetítőül használni, de első naptól kezdve engedékenységet és hajlékonyságot fog tanúsítani az összes benne előforduló nyelvekkel szemben...” Ez a kettősség jellemzi Naumann előadását és szándékát. Egyfelől a türelmes nemzeti-nemzetiségi politikára biztat, másfelől a német gazdasági érdekszférába vonja a Monarchiát; liberális eszmeiséget hangoztat, míg utat készít a német gazdaság térhódításának. A Naumann-féle Közép-Európa-gondolat emléke

éppen a II. világháború után a német politikai és tudományos szemléletet óvatosságra intette (és nem csak a fogalom használata ügyében); kérdés, hogy ma számunkra nem rejte még több okulnivalót az újraolvasás...

Annál is inkább, mert Naumann könyvéről széles körű és heves vita indult meg, amely nem a progresszió mentén osztotta meg a vitázókat, hanem mindenekelőtt a német közvetítés és a német gazdasági és politikai aspirációk ügyében. Olyan fontosnak vélte a *Huszadik Század* c. folyóirat Naumann könyvét és a Közép-Európa-problémát, hogy angol szerzők értekezését is közölte fordításban. Nyilvánvaló, hogy az angol hírlapokból vett közlemények rámutatnak Naumann tervének a német szupremáciát erősítő célzatára, és az angol közvéleményben viszonylag széles körben elterjedt álláspontot képviselve, a magyar nemzetiségi politika ostromozása ürügyén, a Monarchiát ellenségnek, a németek európai támaszaként minősítik. „... az ausztriai németek, a magyarok és az ifjú törökök Németországra támaszkodva erőt fognak nyerni tőle nemzetiségeik további elnyomására...” — olvashatjuk a *Contemporary Review* magyarra áttüzetett cikkében. A nemzetiségi kérdés méltányos megoldása a magyar vitázók tanulmányaiban is lényeges szerepet kap. Kunfi Zsigmond szerint: „A nemzetiségek teljes egyenjogúsítása nélkül nem lehetséges demokrácia...”; Jászi Oszkár emígy ír: „Középeurópa biztos rendje elképzelhetetlen a délszláv kérdés és a lengyel kérdés rendezése nélkül [...] Csakis Középeurópa eredményezheti a szellemi védvámok rendszerének megszüntetését, mely jelenleg épp a legjobb magyar fiatalságot fojtogatja...” Ugyanakkor Jászi Oszkár nem veti el a német kiegyenlítés, közvetítés lehetőségét, és a németnek feltüntetett tulajdonságok eltanulását sem zárja teljesen ki, míg Szende Pál például tagadja a bármely indokkal alátámasztott német beavatkozás jogosultságát, és a germanizálás veszélyeire hívja föl a figyelmet. Már 1916-ban, Közép-Európáról szólva Németország hovatarozása, helye és súlya Európa közepén tetszik kulcskérdésnek, miképpen ma sem kerülhető meg régióink és Németország gazdasági, politikai, kulturális kapcsolatai minőségének problémaköre. Ady Endre mintegy féllapnyi cikkében veszi észre, hogy ezúttal Rákosi Jenővel került egy táborba, természetesen más okból Naumann tervének inkább hátrányait, mint előnyeit fedezi föl. „Nyugattól tanulva én mégiscsak Bizánc felé fordulok” — állítja, s itt Bizáncon minden bizonnyal Oroszországot kell érteni. S ha eltúloznunk Ady Endre kelet-európai elkötelezettségét nem volna helyénvaló, tagadnunk sem igen lehet, hogy az 1916-os esztendő „Közép-Európa locsogásától” elhatárolta magát. A lényegyet tekintve nem különbözött nézete a Jásziékétól a nemzetiségi kérdés megítélésében, nemcsak látványos gesztusai, hanem konkrét akciói is voltak a szóértés előmozdítására; az egyoldalú német orientáltságtól nemcsak jó értelemben vett „kurucos” magatartása miatt tartózkodott, hanem korábbi francia-franciás érdeklődése mellé a bécsi kultúra egy-egy képviselőjének (például az állami hazugságokat merészen leleplező Karl Krausnak) elismerését párosítva, kiegyensúlyozott tájékozódást igényelt; mindenekelőtt a belső reformokat a politika, a gazdaság, a kultúra és a nemzetiségekhez fűződő viszony területén. Valójában két nézet élt egymás mellett: az egyik a Monarchia mint közép-európai tényező reformálhatóságában hitt, Eötvös Józsefre gondolva, Magyarország jövőjét a Monarchián belül, egy demokratikus átalakulás során vélte biztosíthatni; a másik elgondolás szerint nem feltétlenül szükséges a maradás a Monarchiában, Magyarországnak magának kell elvégeznie a demokratizálódást. Ady Endre sem a cári Oroszország felé fordulásban látta a helyes politizálást; sokkal inkább az orosz forradalmi-népbarát gondolat vonzotta, amelynek a XIX. század nagy orosz írói adtak művészi hitelességet, és a jobbra vágyó, emigrációban, Szibériában, belső száműzetésben élő értelmiség jelentette a változás reménységét. A németek vezette vagy akár csak gazdaságilag irányította Közép-Európa nemcsak a német elem szükségszerű (és aránytalan) megerősödésének veszélyével járhatott, hanem felidézte annak rémét, hogy az egymással viszálykodó népeket egymás ellen játsszák ki, így könnyítve meg a német térhódítást.

A Naumann könyve körül kialakult vitában Szabó Ervinnek két megjegyzése érdemel még figyelmet. A *Nation* 1915. december 11-i cikkét ismertetve jegyzi meg, „ha egyáltalán van országok közt természetes egymásrautaltság, legközelebb és legsürgősebb itten van Középeurópában”. Másutt meg azt a véleményt kockáztatja meg, miszerint a Közép-Európa eszme a magyar gondolkodástörténetben már korábban felvetődött, méghozzá Berzeviczy Gergelynél, Kossuth Lajosnál és Kemény Zsigmondnál. Szabó Ervin (mint ahogy Jászi Oszkár sem) nem a német expanziós törekvéseknek akar utat nyitni, sokkal inkább egy új típusú államszövetség történeti igazolására vállalkozik, ezért rántja egybe Kossuth Lajosnak Ausztriáról lényegében lemondó és nem utolsósorban Habsburg-ellenes célzatú Duna-konföderációs elképzelését a Monarchiát felbontani egyáltalában nem óhajtó Kemény Zsigmondnak részben Széchenyi István nemzetiségpolitikájából kiinduló államelképzelésével, nem is szólva Berzeviczynek gazdasági reformterveiről (hiszen Ausztria- és Habsburg-ellenes írásai kéziratban maradtak, azokat Szabó Ervin nemigen ismerhetie).

Még Adynál sem uralkodó szempont a kulturális egység, jöllehet, a maga részéről írástudók barátkozásában-barátkoztatásában látta a közeledés lehetőségét, éppen a Naumann-tervet ellenző kis írása politikai töltetű. Nem kevésbé az a Németh Lászlóé, akinél az Osztrák—Magyar Monarchia sosem azonosul Közép-Európával, sőt a Monarchia megszűnését törvényszerűnek és természetesnek tartja. Szekfü Gyula bírálata ürügyén írt könyvében így vélekedik: „A Monarchiát egy élni akaró népek sem lehetett elfogadni, mert az nem volt idea többé, csak ittmaradt keret, mely minden órában szétmállhatott.” Magyarázatul jegyzem meg, hogy az Ausztria-idea tökéletes képviselését annak a Grillparzernek magatartásában és életművében látja, aki éppen az osztrák állampatriotizmus jegyében ítélte el a cseh és a magyar nacionalizmust, illetőleg cseh és magyar tárgyú színműveivel (például a Bánk bán-téma osztrák változatával, jellemző címen: *Urának hű szolgája*) a szükségszerű egységet és az osztrák békés küldetés fennsőbbiségét hirdette a széthúzó, kisnemzeti egoizmusokkal szemben. Németh László elismeri a klasszikussá érő Grillparzer szándékainak nemességét, humanitásának közép-európai megalapozottságát, de azért, hogy az osztrák küldetés-idea már csak az irodalomban tudott hitelesen megszólalni, méghozzá az uralkodó körök ellenében, eleve kérdésessé teszi azt, hogy a nemzetek fölötti állam képzetét a magáévá teheti-e „egy élni akaró nép”. A Monarchia ezért csak „keret”, amelyből hiányzik a tartalom, és belső erők képesek szétmállasztására. Ezzel állítja szembe Németh a „középeurópai gondolat”-ot, amelyet úgy értelmez, hogy „az Orosz-, Német- és Olaszország közé eső kis népek államszövetségben egyesülnek, s ezt az egyesülést kulturális úton kell előkészíteni.” Mind Némethnél, mind másutt gyakran olvashatunk „népek”-ről, aktív politizálást tulajdonítván nekik, és keveset nemzetekről, amelyek az első világháború után jöttek létre, és amelyek egyike-másika valamiképpen szintén államszövetséget alkotott. Az elképzelés nemes utópiája Adyig vezethető vissza, és párhuzamosan halad az *Apollo* fiataljainak és a folyóiratnak elgondolásaival. Annyi tetszik bizonyosnak, hogy a politikailag naív elképzelés kevésbé számol a valóság tényeivel. Nevezetesen arról nincs szó, hogy mely erőknek áll érdekében a közép-európai államok között uralkodó feszültség fenntartása; miféle reális lehetőségek nyílnak a Kis-Entente és Magyarország politikai közeledésére. Igen tanulságos ebből a szempontból átlapoznunk a Bécsben 1932 és 1934 között kiadott *Donau-Europa* című folyóiratot. A német nyelven publikált lap valamennyi „dunai” állam szerzőitől közölt rövidebb-hosszabb cikkeket, ezen kívül rendszeresen megjelentette az egyes államok kereskedelmével, termelésével, egyáltalában: gazdaságával kapcsolatos híreket, statisztikai adatokat, és bőségesen tallózott a mérvadó politikusoknak a régió rendezését illető interjúiban, beszédeiben, nyilatkozataiban. Ijesztőnek tetszik a szakadék a magyar és a teljesen egységesnek aligha mondható Kis-Entente-álláspontok között. A magyar hivatalos vélemény szerint a revízió a tárgyalások alapfeltétele, mindenféle megegyezés attól függ, milyen mértékben sikerül orvosolni a trianoni békeszerződésben a magyarságot ért sérelmeket. A Kis-Entente

államok kormányának és hivatalosságának viszont a revíziós törekvések diszkreditálása volt a célja, meg az, hogy Magyarországot lehetőleg elszigeteljék a nemzetközi politikában. S bár többen és meggyőzőnek látszó, olykor őszintének ható érveléssel hangoztatják a dunai népek, országok, államok egymásrautaltságát, gazdasági együttműködésének szükségességét (hiszen a gazdasági világválság megoldhatatlan problémák elé állította a kormányokat), még a kereskedelmi egyezményeknek is olykor politikai megfontolások emeltek gátat. Pedig — s ez leginkább az osztrák szerzők értekezéseiből olvasható ki — a Monarchia gazdasági téren sokkal eredményesebbnek bizonyult, mint az I. világháborút lezáró békék után keletkezett államszövetségek; a Monarchiának sikerült megvalósítani — így a tanulmányok — az egyes területek gazdasági fejlődését, többnyire azáltal, hogy a termékeknek jelentős (belső) felvevő piacot biztosított, az egyes területszek gazdaságilag mintegy kiegészítették egymást. S bár a korszak újságírását és parlamenti vitáit tanulmányozva kitetszik, hogy szó sincs minden terület egyenletes fejlődéséről, harmonikus együttműködésről, az viszont bizonyos, hogy a Monarchia európai viszonylatban is számottevő gazdasági tényezőnek minősíthető, míg a Monarchia „utódállamai” kisebb időszakoktól eltekintve válságról válságra vergődtek, s még a fejlett iparral rendelkező Csehszlovákiának is volt igencsak fejletlen, kiáltóan elmaradott területe.

A *Donau-Európához* közel álló körök is úgy gondolták, hogy a kulturális közeledés észítheti elő a politikait. Az 1933. április 30-ára, május 1-jére szervezett találkozó eredménye azonban legfeljebb egy kívánság hangoztatásával végződhetett. „A művelődési napok résztvevői — állapítja meg a lap tudósítója — ki kell hogy dolgozzák a közép-európai népek kulturális kapcsolatrendszerét, és támogatni kell — kulturális imperativusként — a szoros kulturális együttműködés szükségességének gondolatát, a szabad, kulturális cserét, amelyet még a politikai feltételek sem akadályozhatnak”. A megállapításból legalább az olvasható ki, hogy a Brnóban megrendezett találkozón nemigen érezték kedvezőnek a politikai légkört a közeledésre, s a kulturális Közép-Európa legfeljebb terveztként időszerű, mivel azt még meg kell alkotni, ki kell dolgozni a feltételrendszert, amelynek keretében úgy működhet, hogy független legyen mindenféle hivatalosságtól. S bár a két világháború között hosszú névsorban lehet csak felsorolni a többnyire magános kezdeményezőket, vagy esetleg kisebb és hivatalosan inkább gáncsolt, mint támogatott csoportokat, amelyek a közép-európai kulturális együttműködésen dolgoztak, a „szellemi termékek” cseréjén, miként azt a szlovák költő, Emil Boleslav Lukáč írta, a felbuzduló vállalkozások hamar elhaltak, támadások pergőtüzébe kerültek, és többnyire pusztán kétoldalú közeledést eredményeztek. Igen ritkán voltak a szó teljes értékű értelmében közép-európai vagy Duna-táji jellegűek.

Annyi következtetést lehet egyelőre levonni, hogy az irodalmi-kulturális Közép-Európa-gondolat nem állami vagy kormánykezdeményezés volt, hanem vagy a kormányban uralkodó eszmékkel szembenállók, vagy pedig a kormánytól független egyéniségek akcióprogramja. Így nemcsak nem számíthatott kormánytámogatásra, hanem az egyes kormányok a közeledési kísérleteket általában gyanúval illették, az „uralkodó eszmék” elárulását sejtették benne, és szerencsés esetben „csak” nem támogatták.

Ami egy pillanatig sem hagyott kétséget: Közép-Európa művelődési kapcsolatainak kiépítése mindenekelőtt politikai rendezést igényelt, hiszen meg kellett teremteni azt a szellemi környezetet, amelyben él, hat, működik a kapcsolatok intézményesített hálózata. Az egyéni kezdeményezések nem csupán azért voltak kétséges kimenetelűek, mert olykor egyetlen személyhez voltak kötve, ennek következtében a személyes viszonyok alakulásától függtek (Anton Straka visszahívásával az ígéretesen induló cseh—szlovák—magyar kapcsolatok szenvedtek igen jelentős kárt), hanem az intézmények, a hivatalosság ellenállása miatt is. Viszont az intézményalapítások, a hivatalos akciók bizonytalanságérzést vagy gyanút ébresztettek, a létesülő kisebbségi intézetek a kormányok rosszállását hívták ki, bennük szeparatista-autonomista törekvéseket vélvén fölfedezni; a részben sugalmazott Magyar

Balkán Intézet terve is jórészt tervezgetés maradt, pedig a Balkán-kutatások állását fölmérő magyar ankét megfogalmazta azokat a programpontokat, amelyek a balkáni—magyar (igen sokoldalú) kooperáció alapját szolgáltathatták volna. A politikai elgondolások a föderatív Közép-Európáról az e fogalmat eltérő módon értelmező cseh, lengyel vagy magyar gondolkodásban másképpen jelentek meg, és sokkal inkább a „történelmi sorsközösség” élményének hangoztatásával a nagyhatalmak közé szorult, felosztott Monarchia nemzeteinek összefogását igyekeztek — meglehetősen szerény eszközökkel — előmozdítani azok, akik — Illyés Gyula szép szavaival — „minden árok és határ ellen” emeltek szót. Az Európa sorsát intéző hatalmak a maguk befolyási övezetét építették tovább: a Kis-Entente francia pártfogása a francia orientáltságú külpolitikát sugallta cseheknek, románoknak, Jugoszlávia nemzeteinek, 1933-tól Németország a gazdasági kizsákmányolást készítette elő, hogy aztán a nyílt politikai befolyást szorgalmazza. Ezt egy rövid ideig Olaszország rosszalta, de csak addig, amíg a maga Közép-Európa-politikáját nem rendelte alá (jórészt balkáni) terület-szerzési igényeinek. A kulturális közeledés szándéka nem holt térben hangzott el, még csak nem is egészen visszhangtalanul, de a történelmi események elmosták, elfeledtették a közép-európai együttműködésre vonatkozó gazdasági elképzeléseket, semmissé tették az ígéretes tudományos, intézményalapítási terveket. Miroslav Krleža esszéiben és főleg *Bankett Blitvában* című pamfletregényében pontosan diagnosztizálta azokat az előítéleteket, tévképzeteket, hibás politikai helyzetfelméréseket, amelyek a térség nemzeteiben megosztották a közvéleményt, s az irredenta demagógiával élve, a mértéktelenre növesztett ellenséggéppel riogatva a népeket, a különféle színezetű diktatúráknak készítették az utat. Ezek a diktatúrák többnyire az autarkias gazdasági rendszert részesítették előnyben a térséget átfogó kooperációval szemben, s többnyire tagadták az együttműködés lehetőségeit a bajok fő okozójaként feltüntetett szomszédokkal. Ehhez járult egy másik, szintén számos vitára és félreértésre okot adó politikai „filozófia”: a föderációban gondolkodók jó része nem adta föl a nemzeti küldetéstudatban hangot kapó elképzelését; ami egyrészt azt eredményezte, hogy a többnyire a romantikában megfogalmazódó nemzeti messianizmus agresszív formái és fordulatai tovább éltek, másrészt a kiválasztottság élményét népszerűsítve a nemzeti szupremácia korszerűsített formáit alakíttgatták. Tehát a föderációs tervekben is fel-felbukkant egyes teoretikusok részéről az igény, hogy saját nemzetüket a vezetés, az irányítás történelem igazolta képességével ruházzák föl, ennek következtében a föderációban nem teljesen azonos jogú és erejű államok szövetségét lássák. A föderációs tervek egy része határmódosítással vagy kiigazítással járt (volna), s ez szintén nem növelte az érintettek bizalmát. Be kell ismerünk, hogy az emigrációba kényszerült politikusok (például a csehek) nem voltak hívei a közép-európai államszövetségnek, sokkal inkább az újrალესített kisebb szövetségi államot igyekeztek restaurálni (amely a két háború között éppen úgy nem tudta megoldani a nemzetiségi problémákat, ahogyan a második világháború után is ez feszítgette és feszíti ma is az államszövetségek okozta kereteket). S arról is szót kell ejtenünk, hogy a lenini nemzetiségi politikaként feltüntetett megoldási kísérletek sem váltak be, a Szovjetunióban — története során mindvégig, eleinte látványosan, majd később a diktatúra szorítása miatt rejtve, napjainkban robbanásszerűen — jelentkeztek az egy államszövetségen belüli konfliktuslehetőségek, kiváltképpen a politikai és az érzelmi jellegűek, megmutatva, hogy az eltérő hagyományú, vallási, gazdasági szerkezetű, politikai filozófiával rendelkező nemzetek együvé kényszerítése, majd a telepítések és az idegen (nyelvű) apparátus segítségével történő kiegyenlítési-homogenizálási kísérletek miféle gyújtóanyagot rejthetnek, csupán az alkalmat várva, hogy szétvethessék az összetákolt államgépezetet. Azonban azt is hiba volna tagadnunk, hogy egy esetlegesen szerencsésebben létrehozott, tapintatosabban szervezett, demokratikus államszövetség milyen rendkívüli lehetőséget biztosít a gazdasági fejlődésre, a „nemzeti” piacra, a munkamegosztásra — és nem utolsósorban a kulturális cserére, nem is szólva a biztonságérzésről, amelyet egy kiterjedésében, népességében, katonai erejében megnövekedett szövetség kölcsönözhet a nemzettagok számára.

A II. világháború után szóba került a román—magyar megbékélés, a határok lebontása, a vámszövetség ügye, valamint egy balkáni föderáció terve — mindkettőt hamar levették a napirendről, nem utolsósorban a Szovjetunió vétója miatt. A megszálló hatalom, a Közép-Európa nagy részére igényt formáló Szovjetunió a könnyebb ellenőrizhetőség kedvéért szívesebben dolgozta ki a saját maga által irányított gazdasági és katonai szövetséget, mint nyugodott bele abba, hogy érdekszférájában a régió nemzettagjai kívánságuk szerint formálódó alrégiókat alkossanak. Mégsem innen vezethetjük le, hogy a Közép-Európa-fogalom (nem csak a tudományban!) lassan-lassan átadta a helyét a Kelet-Európa megnevezésnek, hiszen ez utóbbi is tekintélyes hagyományokkal rendelkezik, és korántsem az orosz dominancia kedvéért volt régebben használatos. A tétel a Nyugat és Kelet ellentétét, eltérő fejlődését emelte ki, s az Ausztrián túl az Uralig elterülő régiót egységnek feltételezve inkább történelmi, agrártörténelmi analógiákat, sőt azonosságokat fedezett föl, a kutatók az ukrán, fehérorosz, olykor balti területek mellett a Balkánt is belevonták a vizsgálatokba. Az 1947-ben megjelent *Magyarország és Keleteurópa* valójában egy 1945 előtt németül kiadott (a francia változat megsemmisült a háború során) tanulmánysorozat korszerűsített változata, amely a magyar—kelet-európai kulturális kapcsolatokat rendszerezte, népenként, új anyagként a magyar—orosz érintkezéseket is felvéve a kötetbe. A könyv egésze, mint ahogy Gáldi László két kismonográfiája (*A Duna-táj nyelvi alkata*, *A Duna-táj irodalmi fejlődése*), valamint a Magyarországon 1938 és 1948 között megjelenő idegen nyelvű komparatistikai, történet- és irodalomtudományi folyóiratok csak részben sugallták a regionális csoportképzés fontosságát, inkább a magyar—szláv, magyar—román érintkezéseket elemezték. Mindazonáltal egy lényeges ponton áttörés mutatkozott a hagyományos, kapcsolattörténelmi szemlélethez képest: nevezetesen Gáldi László az areális (övezeti) nyelvészet módszerét igyekezett fölhasználni, és így nem maradt meg a XIX. századtól örökölt, nyelvrokonságon alapuló csoportalkotási szempontoknál, hanem továbblépett a regionális (nyelvészeti) gondolkodás felé, amelynek kezdeteit szintén a XIX. században leljük. Akarva-akaratlanul ehhez nyúlt vissza a magyar összehasonlító irodalomtudomány, amikor a *zóna* lehetőségein, összetevőin kezdett el töprengeni. Olykor az a paradox helyzet keletkezett, hogy Kelet-Európáról beszéltek, ám azt hangsúlyozták, hogy például az orosz irodalmi fejlődés eltérő utat járt be. Jó darabig tehát — érthető okokból — a Kelet- vagy Közép-Európáról való politikai jellegű véleménycseré a szocialista világrend, a szocialista világirodalom, a béketábor stb. fogalmak, tényezők igazolásában merült ki, és még a föderációs tervek elemzésekor sem kerülhetett az érdeklődés homlokterébe a Közép-Európa-gondolat. Annál kevésbé, minél sötétebb színekkel festették föl — főleg történészek — az Osztrák—Magyar Monarchia viszonyait. S amikor a regionális csoportképzés irodalmi-kulturális vonatkozásait kezdte el kidolgozni a magyar kutatás, a történelmi visszapillantás során megfelelő óvatossággal nyúltak az egykori közép-európai, Duna-táji koncepciókhoz, hol szellemtörténelmi konstrukciónak minősítve az idevonatkozó nézeteket, hol hungarocentrikus álláspontként kezelve az 1930-as esztendő magyar álláspontjait. Szlovák részről pedig óvás hangzott föl Gáldi László történelmi dokumentumként emlegetett műveivel kapcsolatban: az ő Duna-táját értékelők a Monarchiát felújítani vágyók hibájába eshetnek, a hungarocentrizmus pedig a magyar „kultúrfölény” változataként reagálódott le némely szlovák értekező írásában. Annyit lehet még megjegyeznünk ehhez a gondolatmenethez, hogy a Kelet-Európa-gondolat inkább a történettudományban jutott nagyobb szerephez, történészek készítették el azokat a mind a mai napig nélkülözhetetlen monográfiákat, amelyek a nyugati fejlődéstől eltérő jellegzetességeket felmutatni képes, belső tagozódások ellenére, egységesnek nevezhető (?) régió gazdasági, politikai, nemzetiségpolitikai és kis részben általános kulturális útját mutatják be. Az irodalomtudomány továbbra is inkább a kétoldalú (háromoldalú) kapcsolatokban jeleskedett, jóllehet, a szlavisztikában (külföldön) megszülettek a szláv irodalmakkal, kultúrákkal kapcsolatos, nagyobb szabású áttekintések.

Akár egész zónánkra nézve is tünetszerűnek tarthatjuk, hogy a tudomány és a belletrisztika vetette föl ismét a Közép-Európa-problémát, akár Szűcs Jenőnek Európa három történeti régiójáról szóló, alapvető értekezésére gondolunk, akár más feldolgozásokra. A tudományos igényű készült művek tartalmazták (de nem fogalmazhatták meg régiókban) a politikai következtetéseket; a belletrisztikai jellegű alkotások vagy a politikai esszé műfajába sorolhatók, vagy az irodalmi igényű tudományos tanulmányok közé. Nyilvánvalóvá vált, hogy míg a korábbi kutatás Európa középső és keleti részének fejlődési analógiáit emelte ki, újabban inkább a lényegbe vágó, sőt perdöntő különbségek feltárására, hangsúlyozására kerül(t) sor. Ilyen például a nyugati és a keleti kereszténység uralkodóvá válásának következménye az egyháznak a társadalom és az állam életében játszott szerepét tekintve, ennek a mentalitásban mutatkozó számos eltérése és így tovább. Ugyan eleinte ki nem mondatott, később azonban — írók munkáiban — felvetődött a Monarchia közép-európai jellegének értelmezése, összefüggésben Ausztria „keleti” politikájával, amely nem minden szomszédhoz fűződő viszonyában volt zökkenőmentesnek mondható. Az egykori Monarchia területén és az Egyesült Államokban rendezett konferenciákon mindinkább körvonalazódott egy Monarchia-irodalom, Monarchia-kultúra, amely a századforduló (1880—1914 közötti időszak) európai kulturális együttesében kiemelkedő helyet foglalt el, illetőleg a szépirodalomban egyre elfogulatlanabban és egyre nosztalgikusabban értékelődött át és föl a Monarchia hagyománya az egyes nemzetek életében. Akár meglepőnek is tarthatnók, hogy az újabb és legeslegújabb lengyel szépprózában (szakítva a hagyományokkal) milyen pozitív kép alakul ki Galícia osztrák világáról, még az osztrák hadseregről is; mennyi megértéssel ábrázolja a századforduló tévelygő értelmiségijeit, spleentől gyötört fiataljait több lengyel regény. Ugyancsak számottevő a fordulat az osztrák irodalom minősítésében: Joseph Roth életművének reneszánsza beszédes bizonyíték; mint ahogy egyre több az olvasója annak a német nyelvű irodalomnak, amely a két háború között vagy a dualizmus korában Bukovinában, a Bánátban, Erdélyben, Prágában, Horvátországban és Szlavóniában keletkezett, és amely éppen úgy értékképző, primer közösségeket jelenített meg az írói világokban, mint ahogyan Ivo Andrić Višegradja vagy Faulkner amerikai kisvárosa is az „igazi” történelem színhelye. Egyfelől azokról van szó, akik az egykori Birodalom valamelyik peremvidékéről kerültek föl a császárvárosba, megőrizve és irodalommal szépítve-nemesítve a soknyelvű szülőföld emlékeit, másfelől azokról, akik ott művelték a provincia irodalmát, korántsem „provinciálisan”. A II. világháború és az azután következő események — mint arról volt szó — szintén kimozdították lakóhelyéről, szülőföldjéről az évszázadok óta ott honos népesség egy részét, más részét, főleg az értelmiségieket viszont „önkéntes” emigrációba kényszerítették. Mindezek ellenére a szülőföld az élet és a dolgok szimbolikus rendjébe való beavatás titokzatos, örökké fájó helyeként lesz irodalommal. A Budapesten született, Nagy-Becskereken nevelkedett, jugoszláv partizánként — mint fogoly — Bécsbe került, majd ott megtelepedett, német nyelvű íróként Németországban publikáló Milo Dor egy karcolatában állít örök emléket a Városnak, amely már nem létezik, a nagyszülők Nagy-Becskerekének, amely az Időn kívül is él, és amelyet kései látogatóként még egyszer szemrevételezve, számos részletében a Monarchia örökségének, maradványának vél, kávéházában üldögélve, a Városháza udvarában elterülő kis parkra pillantva, olykor olyan emberekkel találkozáva, akik halkán beszéltek, mosolyuk is tövete volt, itt-ott egy-egy magyar és német szót mondtak, beszédesen tanúsítva, miszerint a Dunai Monarchia nyelvei még nem haltak ki innen teljesen. A gyermekkor tündérvilága fénylik föl még egyszer, meg egy tanulság: ez a város egy boldogabb korhoz tartozott, ahhoz a korhoz, amelyben az emberek sokkal jobban ismerték annak művészetét, miképpen kell egyszerűen élni, mint manapság. Johannes Weidenheim (1918-ban született) *Maresinek* nevezi azt a kisvárost, ahonnan elszakadt, s ahova mindig visszavágyódik. Verbászról van szó, amelynek labdarúgócsapatából az alábbi nevek emlékszik vissza: Breitweiser, Skoda, Gvozdenović, Elnescu, Kohn...

Kedves kitérőképpen Milo Dor bécsi telefonkönyv-„kutatásainak” eredményét jegyzem ide: Andics, Bacsics, Baresch, Bialonczyk, Corti, Czempirek, Davy, Fischer-Colbrie, Jelinek, Limbek, Luptowitz, Marmorek, Mirdita, Molitorisz, Muliar, Palfy, Petuely, Plavetz, Portisch, Rimsky, Rismondo, Rocek, Schrafrank, Sebestyén, Sochowsky, Sokol, Zusanek...

Visszatérve a Ladislaus Schmidtnek született, a bánáti-bácskai svábok „kollektív bűnössége” miatt szülőföldről kiűzött Weidenheimhez, az általa megteremtett álmofalu a hétköznapi események, mindennapi történetek világa, amely fölött átzúg a történelem; a szereplőkkel megtörténnek az események, nem ők választják ki, miben szeretnének részt venni, miből kimaradni. Itt nem játszódik le a világtörténelem — kicsinyben, a sorsszerűség mégis osztályrészük, Maresi nem idill, csupán az élet egyetlen emberszabású és élhető terepe. Népek és szokások találkozási pontja. Erre visszaemlékezve lett a hontalanságra ítélt Weidenheim a délszláv irodalmak német tolmácsa, ezért kap *Maresiana* című kötetének táncrendszertű történeteiben tételeket a rajnai, a polka, a mazurka, a kolo, a dal és a coda (függelék). S ezzel már érzékeltetni szerettem volna a közép-európai illetőségű irodalom néhány vonását, amely nem merül ki a nosztalgikus visszarévedésben, hanem visszaemlékezés a kultúrák természetes találkozására és cseréjére. Az intézményesedett törekvések nélkül megvalósult többnyelvűség, amely a másság elviselésére nevelt; a megértés és belátás képességének megtanulása a hétköznapiakban (lényegében a *Hid a Drinán* Nobel-díja is feltehetőleg e történelem- és emberszemlélet értékelésének tulajdonítható). Nem a nagyhatalmi álmok feltörése, hanem a sokféleség minden érintettet gazdagító, kiteljesítő csodája, amely az egyedit és a különöset is táplálni képes.

Ha innen tekintünk a Közép-Európa-fogalomra, elsősorban irodalmi fogantatása tetszik ki. Sokszoros áttétellel jelentkezhet a napi politikában. Az emlékidézések és a „múltra irányuló utópiák” nehezen megfogható, fogalmilag nem egykönnyen körvonalazható mozzanataiból nem lehet érveket kovácsolni a politika számára. Viszont az értelmiségiek „közép-európai köztársaság”-álmukból az irodalom és az intézmények között húzódó mezőn ébredhetnek föl, nevelhetik szándékaikat tetté. Ennek illusztrálására idézzük az 1986 után kiosztott Vilenica-díj statumát. Tájékoztatásul: A Szlovén Írószövetség alapította, évenként kapja egy-egy jelentős teljesítményt létrehozó szerző, s a díjazottak között találhatjuk Fulvio Tomizzát, Peter Handkét, Esterházy Pétert és Jan Skácelt.

„A díjat a költészet, a próza, az esszé, méghozzá olyan, kiemelkedő jelentőségű irodalmi mű részére kell adni, amely a közép-európai kulturális térségben keletkezett, és különleges esztétikai meggyőző erővel fejezi ki a Baltikumtól az Adriáig, Berntől Belgrádig élő népek emberi és kulturális tapasztalatait. Ezt a térséget nem elsősorban földrajzi egységnek, hanem szellemi térnek fogjuk föl, amelyet Közép-Európának különleges intellektuális és művészeti tapasztalatai határoznak meg, olyan vezérgondolatok, mint a tolerancia, az agresszivitásnélküliség, a kölcsönös megértés és a pluralizmus, tehát a sokféleség integratív alapelvei; amelyeket az ebben a térségben élő szerzők legkiválóbb művei ábrázolnak, és amelyek jellemzik e műveket.” A díjazottak a „pluralitás”-sal jellemezhető Közép-Európa (szerencsére: nagyhatalmú) írói. Az olasz Tomizza a horvát—szlovén többségű szülőföldről hoz híradást; arról, hogy a népek békéjét a történelem ellenében élve lehet(ne) megvalósítani, és éppen a diktatúrák azok (Mussolinié és Titóé), amelyek az évszázados emberi viszonyokat szétrombolják, és a sokféleség dicsérete helyébe az egyfésélyes terrorját hozzák. Peter Handke az ausztriai szlovén irodalom német nyelvű elfogadtatásában játszott szerepet, írói tekintélyét kölcsönözte az ausztriai szlovén írónak, Florjan Lipušnak — fordítóként. Esterházy Péter egyik művében szinte társszerzőként fogadja regényvilágába Bohumil Hrabalt (vagy igyekszik a Hrabal-kontinensen helyet találni?), és másutt igen fontos helyen vesz át hosszú passzusokat Danilo Kišről, és így feltehetőleg elsőként a magyar irodalomban megvalósítani igyekszik — a cseh—magyar, szerb—magyar irodalmi kontextusban — a közép-európai intertextualitás egy változatát. Mindez azonban az irodalmon

*belül* marad, mint ahogy Danilo Kiš fordításai a magyar költészetből kevésbé mozgatták meg a szerb irodalmi életet (szélesebb körben pedig feltehetőleg visszhangtalanok maradtak); s ami az írók szorgalmazta közeledést illeti, az egy bizonyos határra elérve (az irodalom illetékességi körének határára? De hol van régiókban mai napság is ez a végpont?), szétfoszlani látszik. A Monarchiát illető nosztalgiahullám természetesen *tény*, nemcsak sikeres kiállítások, pozitív kicsengésű konferenciák, tudományos programok, újévi koncertek és bécsi bevásárlóutak jelzik, hanem a zavarosnak és áttekinthetetlennek tetsző periódusban élve vágy ébred föl az egyértelműség és a kedélyesség iránt, egy álom-Bécs, képzelet-Monarchia, megszépített békeidő fénylik föl a rózsaszín ködökben. Vagy csak annak ellensúlyozásáról adhatunk számot, amit Németh László (aki igazán nem marasztalható el a Monarchia-nosztalgia bocsánatos bűnében) ekképpen fogalmazott? — „A monarchia felosztása a Szudétákig tolta fel a Balkánt, s ez a mozgalom (ti. a „közép-európai gondolat”-ot népszerűsítő. F. I.) tulajdonképp a Balkán felülmúlása Kelet-Közép-Európában.”

Ezen a ponton lépek ki a tárgyilagos mérlegelő szerepéből, és utalok alig menthető szerénytelenséggel *Kelet- és Közép-Európa között* című könyvemre, amelyben megkíséreltem Kelet-Közép-Európa fogalmát és érvényességi körét leírni. Ezúttal azonban eltekintek attól, hogy az ott kifejtetteket (jóllehet, érzem, néhány ponton ugyancsak túl rövidre kellett fognom dolgozatomat) nem ismétlem meg; inkább egyfelől politika és kultúra eltérő kérdés-feltevéseire, és még inkább eltérő, olykor egymást tagadó feleletkísérleteire utalok, másfelől arra, hogy az irodalom a nosztalgia megszólaltatása mellett igen sokszor arról is számot ad, hogy ennek a világnak, ti. a Monarchiáénak el *kell*ett múltnia, emlékké kellett szépülnie ahhoz, hogy élő és hatni képes lehessen — a továbbélő magatartásokban, reflexekben, étkezési szokásokban, általában az irodalomban, olykor a kabaréban, a jellegzetesen városi fordulatokban. Egyszóval: a hétköznapiakban; a háttérben azzal a személlyel, aki mindezt szentesítette, aki mindennek magas rendű összegzése volt: Ferenc Józseffel.

Ami politika és kultúra eltéréseit illeti, a politikában a régiók határai dinamikusabban változnak, gyorsabban jönnek létre, de gyorsabban is válnak semmivé. Emellett a politika alig-alig ismeri a történelmi indokoltságot, hiszen ha nincs ilyen, szerfölött ügyesen, pillanatok alatt gyárt ilyet (igénybe véve a többnyire készleges tudományokat, kolportálás céljából meg a művészeteket). Továbbá a politika régiókban nem feltétlenül szuverén nemzeti gondolkodás terméke, bölcsebb lényege a kompromisszumkeresés; s amennyiben ezt nem tudja lényeggé emelni, katasztrófát készít elő. A politika régiókban sokszor volt nagyhatalmi érdekek függvénye; s az igazán jó politikus arról volt ismeretes, hogy a „lavírozás” művésze volt, ha úgy tetszik: a „hintapolitikáé”; a gyors frontváltoztatásoké, titkos tárgyalásoké és záradékoké. A régió köztes helyzete, megosztottsága nemigen tette lehetővé a saját utat, a semlegességet, ellenben igényelte szövetségi rendszerek előnyeinek és hátrányainak gondos (és nem egyszer: cinikus, és ekkor eredményes) mérlegelését. A tág értelemben felfogott régió története bővelkedik megszegett ígéretekben, pillanatok alatt bomló „örök barátságok”-ban, gyanakvásokra épített intrikákban, kölcsönös vádaskodásokban. Éppen ezért szinte lehetetlen, még egy kívülálló számára is, a régió tárgyilagos szemléletű történetjének felvázolása. Szinte lehetetlen, de nem reménytelen. És feltétlenül szükséges. Az első lépés éppen talán a régióknak az eddiginél pontosabb körvonalazása lehetne. Az eddigi gyakorlat azt mutatja, hogy Kelet-Európába soroltatni sértésszámba megy nem egy nép közvéleményében; mint ahogy a „balkáni”-nak is van némi becsmérlő színezete, a korrupcióval, politikai merényletekkel, az állandósuló zűrzavarral összekapcsolva (és erre jó példa a XIX. századból, de — sajnos — éppen a Monarchia felbomlását követő állam-szervezések időszakából is tudunk példákat hozni). Legújabb olvasmányaim egyike, a müncheni professzor Edgar Hösch *Balkán-története* (1988-ban jelent meg). Ellene magyar szempontból néhány „rövidre zárt” mondat miatt emelhetünk kifogást (például 1848/49 kurtá bemutatásakor, vagy a nemzetiségi kérdés tárgyalásakor néhány jelzöt elhagyhatónak

érzek), az azonban a tudósi hozzáállás szép példáját mutatja, miként tisztázza Hösch Dél-kelet-Európa (Balkán) fogalmát a maga és az olvasók számára: „Európa egésze felől arra pillantva, a délkelet-európai történelem különleges voltának tarthatjuk, hogy itt kis területen századokon át a legkülönfélébb népek, nyelvek, kultúrák és vallások a lakosság hétköznapijaiban találkoztak, és az eltérő életmódok és magatartási formák összeütközéséből és együttéléséből összetéveszthetetlen kulturális környezet fejlődött ki, amely mindig lenyűgözi a kívülállót, és még az átrohanó látogatót is képes megigézni.” Talán nem tévedek, ha ezt a fejtegetést az Osztrák—Magyar Monarchiára, sőt: egész Közép-Európára (amelyet a magam részéről többnek vélek, mint pusztán a Monarchiát) alkalmazhatónak állítom. Azt kell a jövőben valószínűleg többször megvitatni, hogy miféle egység volt a Monarchia (adminisztratív, erőszakkal összekovácsolt, kulturális, egyazon mentalitást eredményező? és így tovább), illetőleg Közép- meg Kelet-Közép-Európa miféle jellegzetességeket mondhat a magáénak; szűkebb szakmánál maradva, az irodalomközi csoportok közül melyikbe sorolható régióink? A politikatörténet és az irodalomtörténet — úgy sejtem — nem fogja ugyanazt mondani. A politikusok azonban (talán) sokszor az írókhoz hasonló kijelentésekre ragadtatják el magukat. Eötvös József 1866. augusztus 5-i naplójegyzetében töpreng el a régió és a Monarchia fennmaradásának lehetőségén. „Különböző népcsoportokból” „egy egészt” létrehozni, „ez feladásunk, s e feladás megoldásától függ nemcsak az államnak, hanem az azt lakó egyes nemzetiségeknek, sőt minden egyesnek jövője; mert csak vak nem látja átal, miként ha oly államot alkotni képesek nem lennénk, mely az osztrák birodalomnak helyét pótolhatja, a legszönyűbb megrázkódtatásoknak, valóságos fajharcnak megyünk elébe, mely nemcsak minden egyesnek jólétét, hanem egy időre magát a civilizációt veszélyezteti.” Az író Eötvösnek látomása-e ez, vagy a számító politikus győzte meg önmagát ismételten? A politika válasza az eötvösi kérdésfeltevésre a kiegyezés, a nemzetiségi törvény, a horvát—magyar kiegyezés, majd a nemzetiségi törvény fejejtése, a magyar—nemzetiségi vita, amely túlcsapott az ország határain, csupa félmegoldás, a problémák ad acta tétele. Az irodalom válaszait a magyar és a nemzetiségi költők közeledési kísérletei adták, s a Monarchiával szemben semmiféle illúzióval nem rendelkező Ady Endre. Nem vitás, hogy a teljesebb, a meggyőzőbb válasz az irodalomé, de a politika túlharsogja. Emil Isac magyar költők lelkes fordítójaként, a kulturális közeledés munkásaként írta be nevét két irodalomtörténetébe is, ahhoz a román nemzedékhez tartozott, amely úgy írt magyarul, akárha magyarnak született volna. 1918 után azonban művelődéspolitikai elgondolásait olykor a politikaiaknak rendelte alá, és a román—magyar *politikai*-nemzetiségpolitikai viszonyt alig gondolta másképpen, mint a politika. Személyeket tekintve így csaphat egymásba művészet és politika, valódi céljaik, hiteles válaszaik azonban nem folynak egymásba, pontosan elkülöníthetők. Annál is inkább, mivel az irodalomban a hangulati tényező, az érzés rögzítése jelentéshordozó, a nem létező azáltal, hogy leírják nem létezését, új létre kel. Igen tanulságos ebből a szempontból a közeli múlt osztrák írónőjének, Ingeborg Bachmann-nak egy novellájába mélyebb pillantást vetni. *Három út a tóhoz* (Drei Wege zum See) címmel jelent meg, magyarul 1983-ban. Joseph Roth két regényét is idézi a szerzőnő, a *Radetzky-indulót* és a *Kapucinus kriptát*. Az ezekben a regényekben legendássá lett Trotta emléke támad föl, a Trotta-mentalitás, a császárhű szláv képe dereng föl, miközben a novella Trottaja lázad... „.....egyike volt azoknak, akik úgy érezték, hogy még egyszer el kell menniök a kapucinusok kriptájába, mert azt azért még tudták, hogy mit jelent a »Gott erhalte«, noha előzőleg minden erejükkel a Habsburg-dinasztia megdöntésén munkálkodtak.” Az elbeszélésnek azonban Trotta csak mellékszereplője, aki segíti Elisabethet osztráksága milyenségének tudatosításában. És csak ő segítheti, mert egykor egy adminisztratív egységben éltek őseik, akik ugyanazt hitték, ugyanazt érezték a vasárnap délelőtti térzenéken, ugyanúgy jártak hivatalba, s ugyanolyan szakállviselettel jelezték: Ferenc József birodalmának alattvalói. Elisabeth sehol nincs otthon, országtól orszáig, férfitől férfig keresi helyét a világban,

a máshová való beilleszkedés lehetőségeit. Utoljára talán Trotta, a megyefőnök állt biztosan a lábán (Ausztriában), meg még apja is efféle ember. „Elisabeth nem tudta, honnan jutott hirtelen eszébe a monarchiabeli Trotta megyefőnök, aki számára már csak legenda volt, és arra gondolt, hogy mennyire hasonlít apja erre az emberre. Több mint fél évszázad múltán megint akad valaki, aki hasonlít valakire abból a másik, elsüllyedt világból.” Végezetül még egy jelenet. Az elbeszélés színhelye három ország találkozási pontja. Talán az sem fontos, melyik másik két országé Ausztrián kívül. A fontos az, hogy három, valaha együvé tartozó egység határára ér Elisabeth, aki „a három ország találkozásának szegletét fürkészte, ott szívesen élne, a határ menti pusztaságban, ott még vannak parasztok meg vadászok, és önkéntelenül az jutott eszébe, hogy ő is így kezdené: Népeimhez! Ő azonban nem küldte volna őket a halálba, s nem osztotta volna meg őket, hiszen olyan jól éltek egymás mellett, persze mindig tele félreértésekkel, gyűlölködve, lázadozva, de hát hogyan is lehetne elvárni az emberektől, hogy az értelem vezesse őket, és Elisabeth derűsen gondolt apjára, aki nagy komolyan elmagyarázta, hogy annak idején minden furán és esztelenül történt, de éppen ezt értette meg mindenki, mivel mindnyájan fura szerzetek voltak, és még maguk a forradalmárok is megrémültek, amikor ez a gyűlölt, de mégis szeretett, értelmetlen óriásbirodalom egyszer csak nem létezett többé...”

A Monarchia, amely operettekben, olvasmányokban és írók regélte álmokban él, és Közép-Európa, amely minden bizonnyal jó volna, ha létezne, ha megfoghatóvá-tapasztalhatóvá válna (ismét?), és irodalomközi együttesből valóságos tényezővé emelkedhetne (még a mi életünkben), a Monarchia és Közép-Európa sokat emlegetett fogalmak (?), vágyak (?). Vagy csak annyira realitások, mint *Maresi*, az egykori gyermekkor Nagy-Becskerekje, *A gyertyák csonkig égne*k katonaiskolája? Ha manapság városok kultúrateremtéséről és sugárzásáról esik szó régióinkban, Krakkóról vagy Lembergről, Budapestről vagy Zágrábról, Eszékről vagy Pozsonyról, Prágáról vagy Bécsről: népek, kultúrák, nyelvek, vallások, szokások keresztezési pontját emlegetik, a sokszínűséget, a türelmet, amely valamennyi nyelv, kultúra, vallás virágzását lehetővé tette, nyomdákat, egyetemeket, egyházközségeket szoktunk emlegetni, amelyekben több nép, több nyelv, több kultúra talált méltó otthonra. „Minden furán és esztelenül történt” — hivatkozik Bachmann asszony Elisabethre. „Bécs — mondja. — Tudod, ez volt számomra a hangvilla a világban...” — így beszéltet Márai. Mindketten a múltat idézik műveik szereplőivel. Ők maguk egy kissé távolabb állnak, hogy irodalomma örökíthessék, ami — talán — eredetileg is csak (csak?) irodalom vagy érzés volt. A kifürkészhetetlen jövő árulja majd el, hogy amit írástudók Közép-Európának mondanak, valóságos létre ébred-e, vagy megmarad ellenállásnak, gondolatnak, szellemnek.